

Dil ve Belâgat Yönünden Ebüssuûd Efendi'nin Tefsiri İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm -Müşâkele Sanatı Örneğinde-

Âdem YERİNDE*

Öz: Ebüssuûd Efendi'nin Arap dili ve belâgatindeki yetkinliği kuşkusuzdur. O bu alandaki görüş ve düşüncelerini özellikle ölümsüz tefsiri *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'inde ifade etmiştir. Ebüssuûd Efendi'yi asıl üne kavuşturan eseri *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, yazıldığı günden itibaren ilim ve siyaset çevrelerinin büyük alakasına mazhar olmuş, kısa sürede geniş Osmanlı coğrafyasında Zemahşeri'nin *Keşşâfı* ve Beyzâvî'nin *Envârü'l-Tenzîl*'inden sonra en çok tutulan tefsir haline gelmiştir. Ebüssuûd Efendi tefsirini yazma maksadını, Kur'ân'ın öncelikle edebî inceliklerini vahyin lafız ve mana güzelliklerine yaraşır bir üslupla yeniden tertip etmek olarak belirtmiştir.

İki bölümden oluşan bu mütevazı çalışmanın birinci bölümünde *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'in Arap dili ve belâgatindeki yerini, ikinci bölümünde ise belâgatte müşâkele sanatının kavramsal çerçevesini verdikten sonra Ebüssuûd Efendi'nin mezkur tefsirinde, müşâkele sanatına konu olan âyetleri yorumunda bu sanatı kullanım biçimi, Zemahşeri ve Beyzâvî'yle karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Böylece bir müfessir olarak Ebüssuûd Efendi'nin belâgat ilmindeki yeri ve katkısı somut verilerle netleştirilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yerinde, Müşâkele, Ebüssuûd, Beyzâvî, Zemahşeri.

The Linguistics and Rhetoric Aspects of the *Irshad al-'aql al-salim*; on the Example of the Art of Mushakala

Abstract: It is an accepted reality that Ebüssuûd Efendi made significant contributions to the grammar and rhetoric of the Arabic language. He explored his opinions and made contributions in his monumental exegesis work *Irshād al-'aql al-salīm*. *Irshād al-'aql al-salīm* is the magnum opus of Ebüssuûd Efendi that brought him reputation and prestige in particular, achieving great relevance in scientific

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ademyerinde@yahoo.com.

and political circles, which soon became the most popular exegesis after al-Zamakhsharî's *Keşşâf* and al-Baydâwî's *Envârü't-Tenzîl* throughout the Ottoman lands. He explained that he wrote his exegises with the purpose of reconstructing the Qur'an's especially literal subtleties in a new style worthy of the divine revelation's verbal and literary beauties.

We will examine in this paper the very contributions of Ebussuud in Arabic language and eloquence/rhetoric as it was provided in the *Irshad al-'aql al-salim* on the example of the art of Mushakala, dividing it into two chapters. In the first chapter of this modest work, general information will be given about *Irshād al-'aql al-salīm*'s place and importance in Arabic language and rhetoric. In the second chapter, it will describe the Mushakala art's conceptual framework in the Arabic rhetoric, after which it will investigate Ebussuud's contributions in the Arabic rhetoric with a concentration on his remarks and explorations regarding the art of Mushakala in comparison with al-Zamakhshari and al-Baydāwî's opinions, to be able to bring out Ebussuud's contributions in the Arabic rhetoric on the basis of concrete evidences.

Keywords: Yerinde, Mushakala, Abussuud, al-Baydawi, al-Zamakhshari.

Giriş

Ebüs-suûd Efendi (ö. 982/1574) kendini dönemin ilim ve siyaset çevrelerine kabul ettirmiş, müderrislikle başlayıp kadılık, kazaskerlik ve şeyhülislamlıkla devam eden 60 yıllık (922-1516/982-1574) memuriyet hayatında¹ yönetim, din ve sosyal konularda önemli roller üstlenmiş büyük bir devlet ve ilim adamıdır. Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı devirlerinde Zemahşeri'nin *Keşşâfı* ve Beyzâvî'nin *Envârüt-Tenzîl*'inden sonra en fazla itibar ve şöhrete mazhar olan *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'iyle² "Sultânü'l-müfessirîn" ve "Sâhibü'l-İrşâd" gibi

¹ Ebüsuûd'un memuriyet süreleriyle ilgili farklı görüşler için. Bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1996, c. II, s. 439; Düzenli, Pehlul "Şeyhülislâm Ebüsuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD), c. 3, sy. 5, İstanbul 2003, s. 444.

² Katib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. I, s. 65; Hattat Vahdeti Efendi Hafidi Suûd, "Şeyhülislam Ebüsuûd Efendi Merhumun Tercüme-i Hâli", *Beyânülhak*, Dersaaset: Ruşen Matbaası, 7 Eylül 1325, c. II, sy. 43, s. 947. Ayrıca tefsiri gözden geçirdiğini belirten Leknevî'nin bu konudaki değerlendirmesi için bkz. Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firas et-Ta'sânî, Mısır: Matbatü's-sa'âde, 1324, s. 82.

unvanlar³ almış, hatta bazı bilginlerce tefsiri, *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'den daha üstün görülmüştür.⁴ Ulaştığı bu paye sebebiyle kendisine “Diyâr-ı Rûm'un (Anadolu) Zemahşeri'si” unvanı layık görülmüştür.⁵

Ebüssuûd Efendi'nin tefsirine ilk hâşiye yazarlardan Radyüddin (ö. 1028/1618) bazen Ebüssuûd'un ibaresini Beyzâvî'den üstün bulurken⁶, sanatkârane bir üslupla kaleme aldığı mukaddimesinin birkaç yüz cilde muadil bir kıymet-i belâgati haiz olduğu da ehlince tasdik edilmiştir.⁷ Son dönem muhakkiklerine göre de *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Kur'ân'ın edebî inceliklerinin önceki tefsirlerin hiçbirinde tanık olunmayan bir üslupla son derece güzel ve mükemmel bir şekilde ele alınıp incelenmesiyle bu sahada yazılan en iyi eserdir.⁸

I. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'in Arap Dili ve Edebiyatındaki Yeri

Ebüssuûd Efendi tefsirinin mukaddimesinde, mütekaddimûnun rivayet ağırlıklı tefsir yöntemi izlemelerine karşın müteahhirûnun buna, âyetlerin mana inceliklerini, eşsiz sır ve işaretlerini de ekleyerek Kur'ân'ın i'câz delillerini insanlara göstermek istediklerini, bu amaçla sayısız güzellik ve faydaları içine alan birçok kıymetli kitaplar tedvin edildiğine işaretle ikinci türe (dirayet) giren tefsirler içinde özellikle *Keşşâf* ile *Envârü't-Tenzîl*'in büyük bir şöhrete mazhar olduğunu söyler. Büyük bir hayranlıkla müzakere ve mütalaa

³ Ebüssuûd'un unvanlarına dair geniş bilgi için bkz. M. Cavid Baysun, “Ebüssuûd Efendi”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1988, c. IV, s. 94; Fahri Unan, “XV. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebüssuûd Efendi Ailesi”, *Türk Yurdu*, c. II/50, 1991-Ankara, s. 25; Düzenli, Pehlul, *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi ve Fetvaları*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 2007, s. 21-22.

⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I, s. 169; Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel, İstanbul 2002, s. 155; Bilmen, *a.g.e.*, c. II, s. 652-658.

⁵ Cevdet Bey, *a.g.e.*, s. 156.

⁶ Bkz. Makdisî, Radyüddin Muhammed b. Yusuf el-Makdisî, *Hâşiye alâ Envârü't-Tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-Su'ûd*, Beyazıt Devlet Ktb. Veliyüddin, nr. 310, vr. 231.

⁷ Hattat Vahdeti Efendi, *a.g.m.*, c. II, s. 945.

⁸ Zehebî, Muhammed b. Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 7. Bsk. Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000, c. I, s. 247-248; Subhi Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 10. bsk. Beyrut: Darü'l-'ilm li'l-melâyîn, 1977, s. 293.

ettiği bu iki tefsire işaretler ki: “Geçmiş günlerde; bu iki kitabın ihtiva ettiği değerli incileri zarif bir ipliğe dizmeyi ve şık bir üslup ile tertip etmeyi, Cenab-ı Hakkın lütuf ve hidayet eseri olarak sair kıymetli eserlerde bulduğun cevherleri ve aciz fikrime doğacak olan incelikleri de bunlara katmayı hep düşünürdüm.”⁹

Ebüssuûd, Zemahşerî ve Beyzâvî'nin tefsirlerini mütalaa ve müzakere edip bunların ihtiva ettiği cevherleri, bunlara diğer tefsirlerde bulunduğu nüktelerle Yüce Allah'ın lütfuyla kalbine doğacak manaları da eklemek suretiyle güzel bir üslupla yeniden tertip etmeyi ifade ederken aynı zaman da tefsirinin Arap dili ve edebiyatındaki yerini de işaret ediyordu.

Güçlü bir belâgat ve edebiyat bilgisine sahip olduğunu, yazdığı Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleriyle ispat eden Ebüsuûd, işbu tefsirinde, özellikle Kur'ân'ın fesâhat ve belâgatine geniş yer vermiştir. Âyetleri açıklarken, edebî sanatları özenle işlemiş, bütün bunları manaya yansıtmıştır. Ayrıca sûre ve âyetler arasındaki münasebetleri açıklayarak ince ve gizli manaların ortaya çıkartılmasına özen göstermiştir. Yerine göre dil bilgisine dair bilgiler verip i'rab vecihlerini açıklamış, ayrıca mananın anlaşılmasına yardımcı olacak kıraat farklarını da değerlendirmiştir. Yine, Kur'ân'ın nazım ve üslûbunun sırrını keşfetmeye çalışırken kelimelerin kalıplarına ve sigalarına büyük önem vermiş, özellikle belâgatın fasıl ve vasıl, îcâz ve itnâb, takdîm ve tehrîr, i'tirâz ve tezyîl gibi konuları üzerinde durmuştur. Öyleki âyetlerdeki ince manaları ve nükteleri bu ölçüde açığa çıkartan ilk müfessirin Ebüsuûd Efendi olduğu söylenir.¹⁰

Özellikle içerdiği edebî incelikler ve nükteleriyle dikkati çeken *el-Keşşâf*'ın temel kaynağı olmasının yanı sıra üslup olarak kelimî ve felsefi meselelere de girilen Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb*'ın üslûbunu andırması sebebiyle Ebüsuûd'un tefsiri tür olarak dirayet tefsirleri içerisinde edebî felsefî tefsirlerin güzel bir

⁹ Bkz. Ebüsuûd, Tefsirü Ebi's-Suûd el-müsemma İrşâdi'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kur'ânî'l-Kerim, c. I-IX, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî ts. c. I, s. 4-5.

¹⁰ Zehebî, *a.g.e.*, c. I, s. 247-248; krş. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 1988, c. II, s. 336.

örneği olarak düşünülür.¹¹ Dil ve i'rab konularına geniş yer vermesi, Kur'ân'ın i'câz ve ifade özelliklerinin ve edebî inceliklerinin keşfindeki tartışmasız başarısının yanısıra görüşlerini teyit için çok sayıda şiirle istişhat etmesi dolayısıyla tefsiri, nahvî-edebî (lengüistik)¹² ya da edebî¹³ tefsirler arasında da görülür.

A. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'in Nahiv İlmindeki Yeri

Arap dili ve edebiyatının şaheseri olarak kıyamete kadar devam edecek olan Kur'ân- Kerim'in tefsirini yapmanın önkoşulu, kuşkusuz, Arap dili ve edebiyatında mütebahhir olmaktır. Muhtelif durumlara göre sözcüklerin kazandığı manaları ve cümlede kullanışları, vezinleri, isim veya sıfat oluşları, ayrıca cümledeki istifham, takdim, tehir, atıf, izmar ve ziyadelik gibi durumları tam bir yetkinlikle beyan eden Ebüssuûd Efendi, bu yönüyle hayranlık duyduğu Zemahşerî ve Beyzavî'yi bir hayli geçerek¹⁴ İslam hukukunda olduğu kadar Arap dilinde de yetkin olduğunu göstermiştir. Zira tefsirinde yer verdiği Arap dili ve gramerine dair bilgiler bu konuda müstakil bir kitap oluşturacak hacme balığ olmuştur.¹⁵ Bunlara, tefsirinin asıl nüshasının sayfa kenarlarına “ منه عفى ”

¹¹ Eseri tahkik eden Abdülkadir Ahmet Atâ, Ebüssuûd'u tartışmasız felsefi lügavî tefsirin öncüsü kabul eder. Bkz. *Tefsirü Ebi's-Suûd ev İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim* (thk. Abdülkadir Ahmet Atâ), c. I-V, Riyad 1391/1981, *Nâşirin Mukaddimesi*, c. I, s. X.

¹² Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara ts. s. 86-87, 89; Cerrahoğlu, İsmail, a.g.e., c. II, s. 335.

¹³ Şehhât, Muhammed Abdurrahman, *Min a'lâmi't-tefsiri'l-beyânî: Ebü's-Su'ûd el-'Imâdî; hayâtühû, menhecühû fi't-tefsir, Mecelletü'l-Ezher c. 2, yıl: 57, Kahire 1405, s. 188.krş. Zencir, Muhammed Ahmet Rifat, Mebâhis fi'l-belâgati ve i'câzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dubay 1428/2007, s. 322-325.

¹⁴ Aydemir, a.g.e., s. 178-179.

¹⁵ Ebüssuûd Efendi'nin tefsirinde yer verdiği dil bilgisi konularının ayrıntısı için bkz. Aydemir, a.g.e., s. 178-198; Halid Hacil Ahmed ed-Düheysat, *et-Tevcihü'n-nahvî li'l-Kıraâti'l-Kur'âniyye fi Tefsiri Ebi's-Su'ûd el-'Imâdî*, Mûte Üniversitesi, Karak/Ürdün 2011; İmad Ahmed Zebin, *Ebü's-Su'ûd ve Menhecuhû fi'n-Nahv min Hilal Tefsirihi İrşâdü'l-'Akli's-Selîm ila Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim*, Ürdün Üniversitesi: Edebiyat Fakültesi, Amman 2006.

”عنه” imzasıyla işlenen ancak matbu nüshâlara yansıtılmayan derkenarların (minhuvalar) içeriği de¹⁶ eklenirse, bu hacim daha da artacaktır.

Ebüs-suûd Efendi âyetlerin tefsirine geçmeden önce Kur’ân ve hadis gibi dini kaynakların yanı sıra Arap edebiyatındaki kullanımlarını dikkate alarak kelimelerin anlamlarını tespitte çalışırken yaptığı derin filolojik tahlilleri ve izahlarında, özellikle kelimelerin etimojisi ve tasrifıyla ilgili hususların beyanında Arap dili ekollerinin önemli temsilcilerinin görüş ve düşüncelerinden yararlanmış,¹⁷ ileri sürülen nahvî görüşlerin kritiğini yaparak tercih ya da tenkit etmiştir.¹⁸

Nahiv terminolojisinde tam bir birliktelik bulunmasa da yorumlarında hiçbir ekolü istisna etmeyen Ebü-s-suûd, bazen özgün görüşler de serdetmekle birlikte, çoğunlukla Basra ekolünün terminolojisini kullanıp görüşlerini benimsemiştir.¹⁹ Hatta bu konuda, aynı zamanda yetkin bir dilci olan Zemahşerî’den çok Beyzavî’yi takip etmesi sebebiyle bazen Beyzavî’nin benimsediği zayıf vecihleri zikrettiği bile olmuştur.²⁰

Diğer yandan Arap dilinde sahip olduğu özgüvenle²¹ çok kere meşhur dilcilerin görüşlerini Yüce Kur’ân’ın mana derinliği ve üslup özelliğine uymadığı

¹⁶ Örnek olarak bkz. Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K.M., nr. 47(18712) 189a, 190a, 203a, 285b.; nr. 48(18713) 30b. Geniş bilgi için bkz. Adem Yerinde, *a.g.m.*, s. 32, 80 nolu dipnot.

¹⁷ Ebü-s-suûd’un filoloji kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. s. Halid Hacil, *a.g.e.*, s. 112-124.

¹⁸ Aydemir, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁹ Bkz. Halid Hacil, *a.g.e.*, 133.

²⁰ İbrahim Rafide, *en-Nahv ve kütübü’t-tefsir*, Libya 1990, c. II, s. 989.

²¹ Ebü-s-suûd Efendi, Memlûklular dönemi sonrasında Arab dilini Arap edipleri düzeyinde kullanabilen ender Türk bilginlerindedir (bkz. Feridüddin Aydın, *et-Tarikatü’n-Nakşibendiyye beyne mâdihâ ve hâdirihâ*, İstanbul 1997, s. 33 \). Müftü Kutbüddin Efendi (ö. 990/1582), 943 yılında bir yolculukta, o sırada İstanbul kadısı olan Ebü-s-suûd Efendi’le karşılaşır ve hiçbir Arap ülkesinde bulunmamasına rağmen kendisinde şahit olduğu Arap dili ve belâgatindeki yetkinliğe ve Arapçayı düzgün kullanmasına hayran kalır (Bkz. Leknevî, *a.g.e.*, 82). Ebü-s-suûd’un Arap dilindeki üstünlüğünü takdir eden Ali b. Bâli de *el-‘İkdü’l-manzûm*’unda Ebü-s-suûd hakkındaki bu kanaati destekleyecek şiiirlerinden örnekler verir (Bkz. *el-‘İkdu’l-manzûm fî zikri efâdili’r-Rûm* (Taşkoprîzâde, *eş-Şekâik-Nu’mâniyye* ile birlikte)

gerekçesiyle eleştirerek reddetmiş,²² dilsel yorumlardan mütevellid mana farklılıklarına da işaret ederek tefsirinde yer verdiği 400'den fazla beyitle²³ kendi görüşlerini temellendirme yoluna gitmiştir.²⁴

Mübteda haber, fiil, fail ve meful gibi cümlenin ana öğelerinin yanı sıra hal, istifham edatları, temyiz, tekit, atıf, bedel ve istisna gibi tamamlayıcı öğeler arasındaki takdim ve tehirler, hazif ve ziyadeler, şartlar, zarflar, harfler, bağlaçlar ve i'rab çeşitlerine dair hususları incelerken bunların belâgat ve delalet ilmi açısından âyetlere kattığı ince manaları ve nükteleri tespitte çalışmıştır.²⁵ Dil felsefesinde Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) gibi otoriteleri bile geçtiği söylenen Ebüssuûd'un Kur'ân ansiklopedisi niteliğindeki tefsiri bu yönüyle lengüistik ve Arap dil ekollerinin, özellikle de Basra ve Kûfe mekteplerinin ihtilafları için de zengin bir kaynaktır.²⁶

B. *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'in Belâgat İlmindeki Yeri

Nazil olduğu dili en üst düzeyde konuşan Arapların dikkatini çekme amacına yönelik olarak bu dilin bütün üstün özellik ve inceliklerini, edebî sanatlarını dikkate alan Kur'ân, bunları örneksiz bir üslûpla kullanarak hiçbir yönden taklit edilemez bir üstünlüğe sahip olduğunu ilk muhataplarına göstermiştir. Hitâbet ve belâgatteki ustalıklarıyla övünerek aralarında şiir ve hitâbet yarışmaları düzenleyen Câhiliye Arapları, Kur'ân'ın edebî üstünlüğünü kabul edip onun en kısa sûresine bile nazire yapamadıkları gibi yapabileceklerini de söylememişlerdir. Kur'ân'a nazire yaparak Peygamberi susturmayı çok istemelerine rağmen nazire yapmanın ne demek olduğunu iyi bildiklerinden bunu

---

Beyrut 1395 / 1975, ss. 45-52). Yine, Ebüssuûd Efendi'nin kaleme aldığı Arapça şiir ve risâlelerinin Arap dili ve edebiyatıyla ilgisi bakımından değerlendirmesi için bkz. Temizer, Aydın, "Şeyhu'l-İslâm Ebü's-Su'ûd Efendi ve mekânetühû fi'l-luga ve'l-edeb", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(2011/2) s. 203-220.

²² Atâ, *Mukaddime*, c. I, s. XI. Ebüssuûd'un Dil bilgisiyle ilgili ret ve tercihleri için bkz. a.e., c. I, s. 180, 254, 424-425, c. II, s. 73, I c. II, s. 630, c. IV, s. 262, 581.

²³ Aydemir, *a.g.e.*, s. 233

²⁴ Geniş bilgi için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s.233-236.

²⁵ Bkz. *İrşâd* (Atâ), c. I, s. 277.

²⁶ Atâ, *Mukaddime*, c. I, s. XII.

göze alamamışlardır.²⁷ Bu nedenle Zemahşerî tefsirinin mukaddimesinde haklı olarak, alim bile olsa meânî ve beyân ilimlerini bilmeyenin Kur'ân'ın i'câz ve belâgat inceliklerine ve edebî nüktelerine vakıf olamayacağını belirtir.²⁸

Tefsiri, belâgatte Zemahşerî yoluyla Abdülkahir Cürcanî'nin nazım teorisinin uygulaması için güzel bir örnek teşkil etse de gerçekte *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserini ezberlediği²⁹ Sekkâki ekolünü takip eden Ebüssuûd,³⁰ gerek tefsiri ve gerekse Arapça kaleme aldığı fetvalarıyla Arap dili ve edebiyatına hâkimiyetini ispat etmiştir. Edebî tefsirler arasında müstesna bir yere sahip olan işbu tefsiriyle ulaştığı Arap edebiyatındaki yetkinliğini ifade için hakkında: "İdraklerin akledemediği ve kulakların duymadığı sözler söylemiştir." denmiştir.³¹

Tefsirinde Kur'ân'ın özellikle belâgat yönleri ve i'câz özelliklerini keşfetmeye çalışan Ebüssuûd, Kur'ân'ın nazım ve üslubundaki i'câz sırlarını, fasıl ve vasıl, i'câz ve itnâb, takdim ve tehir, i'tirâz ve tezyile dair incelikleri titizlikle ele almış, kelime ve terkiplerin içerdiği ince manaları beyân, bedî' ve meânî ilimleri bakımından büyük bir ustalıkla işlemiştir.³² Kur'ân'ın fesâhat ve belâgatiyle ilgili bahislerin *el-Keşşâf* ve *Envârü't-Tenzîl*'de bulunmayan³³ yaklaşık üçte ikisinde tamamen kendi özgün düşüncelerini yansıtmıştır.³⁴

²⁷ Geniş bilgi için bkz. Râfî, Mustafa Sadık er-Râfî, *I'câzü'l-Kur'ân ve'l-belâgatü'n-Nebeviyye*, nşr. Derviş Cüveydi, Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 2003, s. 138 vd.

²⁸ Zemahşerî, Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidü't-Tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, (thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvad), Riyad 1418/1998, *Mukaddime*, c. I, s. 96.

²⁹ Leknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, s. 82.

³⁰ Şamî, Fâdi Avn İbrahim eş-Şamî, *Belâgatü'l-iltifât inde Ebi's-su'ûd fi tefsirihi İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Lisans Üstü Araştırmalar Fakültesi, Amman 2008, s. 23.

³¹ Ali b. Bâlî, *a.g.e.*, s. 444.

³² Şamî, *Belâgatü'l-iltifât*, s. 23-25.

³³ Aydemir, *a.g.e.*, s. 237.

³⁴ Zehebî, *a.g.e.*, c. I, s. 248. Ebüssuûd'un belâgat ilmine dair uygulamaları için bkz. Karakaya, Mehmet Zeki, *Ebüs-suûd Tefsirinde Belâgat İlmi Uygulamaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007. Yine, Şehhât Muhammed Abdurrahman Ebû Süteyt tarafından *el-Belâga fi Tefsiri Ebi's-Su'ûd* adıyla bir doktora tezi yapılmıştır (Kahire, Ezher Üniversitesi: Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi 1984). bkz. Muhammed Ebü'l-Mecd Ali el-Besyûni, *Bibliyografya'r-resâili'l-'ilmiyye fi'l-*

Sonuç olarak Ebüssuûd Efendi, tefsirinde yer verdiği dil ve belâgat bahislerinde her zaman sırf bir nakilci gibi davranmamış; tersine, yerine göre isim zikretmeden kaynaklarını eleştirmiş³⁵ ya da yaptığı iktibasları kendi bilgi ve birikimiyle yoğurarak özgünleştirmiştir.³⁶ Rivayet, dil bilgisi ve belâgat alanında nakilde bulunduğu Zemaşşerî'nin itizâlî görüşlerini benimsemediği gibi iktibas ettiği dilsel ve edebî izahlarını da özetleyerek veya ilave yaparak almıştır.³⁷ Bu yönüyle o, başta Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî (ö. 1270/1854) olmak üzere kendisinden sonraki tefsirlere de hem kaynaklık etmiş ve hem de model oluşturmuştur.³⁸

II. İrşâdü'l-'akli's-selîm'de Müşâkele Sanatı

Konunun ayrıntısına girmeden önce Arap dili belâgatında müşâkele sanatının kavramsal çerçevesini ortaya koymak uygun olacaktır.

A. Arap Dili Belâgatinde Müşâkele Sanatı

Müşâkele (مشاكلة), "şâkele (شاكل)" fiilinden mastar olup sözlükte "iki şeyin biçim yönünden benzeşmesi ve birbiriyle uyuşması" anlamlarını ifade eder. Kelimenin sülûsî mastarı olan شَكْلُ lafzı "benzer, şekil, misil" anlamlarında isim olarak da kullanılır.³⁹ Buna göre müşâkele sözcüğünün etimolojik yönden "iki şey arasındaki biçim ve şekil benzerliğini" ifade ettiği söylenebilir.

---

câmi 'âti'l-Mısriyye münzü inşâihâ hattâ nihâyeti'l-karni'l-'işrin, Kahire 2001-1422; nr. 299.

³⁵ Zemaşşerî ve Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri için bkz. Aydemir, s. 249-251.

³⁶ Aydemir, *a.g.e.*, s. 86-87, 89; Cerrahoğlu, *a.g.e.*, c. II, s. 335-336.

³⁷ Örnekleri için bkz. Aydemir, *a.g.e.*, s. 107-113; Avcı, Aykut, *Ebüssuûd Efendi'nin Ahkâm Âyetlerini Yorum Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 24-27.

³⁸ Ateş, Süleyman, "İrşâdü'l-'akli's-selîm", *DİA*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, c. XXII, s. 457.

³⁹ Bkz. İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî *Lisânü'l-'Arab*, Beyrut : Dâru Sâdır 2010, ş-k-l md.; İsfehânî, er-Rağib el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), 1430/2009, ş-k-l md.

Kur'an-ı Kerim'de de “şekl (سَكَلٌ)”⁴⁰ ve “şâkile (شَاكِلَةٌ)”⁴¹ türevleriyle iki yerde geçen bu lafız “benzer, tür/tarz ve heyet/biçim” anlamlarında kullanılmıştır.⁴²

Bugün belâgat ilminin bedî' bölümünde incelenen müşâkele sanatıyla “bir söz içinde iki kelime arasındaki biçim benzeşmesi” kastedilir.⁴³ Cümleye lafzî ve manevî bir estetik katan edebî sanatlardan sayılan müşâkele, edebî bir amaç ve nükte için aynı kelimenin aynı bağlamda farklı bir manayla kullanılması şeklinde gerçekleşir ve ilk kelime genellikle gerçek manasında kullanılırken, ikincisi sadece şekil bakımından ona benzer.⁴⁴

Câhiliye döneminden itibaren Arap edebiyatında sıklıkla kullanıldığı anlaşılan müşâkele üslûbu⁴⁵ Kur'ân âyetleri ve hadislerde de yaygın biçimde kullanılmıştır. Mesela: ... خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُونَ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى... تَمَلُّوا (Gücünüzün yettiği amelleri yapın. Zira siz (ibadetten) usanmadıkça, Allah da (sevap vermekten) usanmaz.)⁴⁶ hadisinde müşâkele vardır. Zira burada (usanma) ifadesinin Yüce Allah'a isnadı, hadiste hakiki anlamıyla geçen تَمَلُّوا (siz usanmadıkça) ifadesine musâhabetten dolayısıdır. Bunun manası: “Siz kendisine dua edip istekte bulunmaktan bıkmadıkça, Allah da sizden ihsan ve lütfunu kesmez.” demektir.⁴⁷

Müşâkele sözcüğü oldukça erken dönemden itibaren literatüre girmiş olmasına rağmen kavram olarak hicri dördüncü asrın başlarına kadar tam bir

⁴⁰ Sâd 38/58.

⁴¹ İsrâ 17/84.

⁴² Bkz. İsfehânî, *a.g.e.* ş-k-l md.

⁴³ Durmuş, İsmail, “Müşâkele”, *DİA*, c. XXXII, s. 154, İstanbul 2006. (154-155)

⁴⁴ Bkz. Durmuş, *a.g.m.*, s. 154.

⁴⁵ Emil Bedî' Yakub, *Divânü 'Amr b. Külsüm*, Beyrut 1991, s. 78. (Beytin tahrirci için ayrıca bkz. 58 nolu dipnot).

⁴⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhû: Sahihü'l-Buhârî*, c. I-VIII, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “İman” 32; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhû: Sahihü Müslim*, c. I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “Salatü'l-Müsafirîn”, 220-221.

⁴⁷ Bkz. Durmuş, “Müşâkele”, c. XXXII, s. 154. Daha başka örnekler için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 77-85.

netliğe kavuşmamıştır. Bugün bedî' ilminde yer aldığı şekliyle müşâkeleyi bir söz sanatının adı olarak ilk kullanan belâgatçı Zemahşerî'dir (ö. 538/1144).⁴⁸ Zemahşerî, ayrıca müzâvece, istiâre, mülâbese ve mukâbele tabirleriyle de ifade ettiği müşâkeleyi terim anlamıyla dokuz kadar yerde zikretmiş;⁴⁹ özellikle takdirî türünü: “cevabı, soruya biçimce uydurma (itbâk)” şeklinde tanımlamıştır.⁵⁰

Zemahşerî'den sonra Kur'ân'ın edebî üslupları, mana incelikleri ve nükteleri yönünden kendisini takip eden müfessirlerden Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210)⁵¹, Beyzâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd Efendi de bu sanatı âyet yorumlarında terim anlamıyla etkin biçimde kullanmışlardır.

Belâgatte bir ekol olan Sekkâkî'yle (ö. 626/1229) birlikte önemli bir gelişme kaydeden müşâkele hem mana sanatları arasındaki yerini almış hem de hâlâ geçerliliğini sürdüren terimsel tanımına kavuşmuştur. Müşâkeleyi terim olarak: “Bir şeyi, başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafzıyla zikretmek” şeklinde tanımlayan Sekkâkî, Kur'ân ve Arap edebiyatından şahitlerle kavramı somutlaştırmıştır. Ona göre mesela: *مَكَرَ وَمَكْرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ* âyetinde⁵² *مَكَرَ* fiilinin Allah'a isnadı, öncesindeki *مَكْرُوا* (plan kurdular) fiiline müsahabetten dolaydır. Söz konusu lafız ilk geçtiği yerde hakiki anlamında kullanılmışken,

⁴⁸ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 335, 464; c. II, s. 315. Zemahşerî'nin müşâkele sanatını kullanımıyla ilgili ayrıca bkz. Ebû Musa, Muhammed Haseneyn, *el-Belâgatü'l-Kur'âniyye fî Tefsiri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâgiyye*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabi ts., s. 485-487.

⁴⁹ İleride, Ebüssuûd'un müşâkele terimini kullandığı 27 kadar âyetin incelendiği bölümde Zemahşerî'nin kullandığı tabirlere de işaret edilecektir.

⁵⁰ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 137-138; krş. Durmuş, “Müşâkele”, c. XXXII, s. 154-155; Yılmaz, Selahattin, *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2012 (18/07/2012), s. 20.

⁵¹ Örnek olarak bkz. Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut 1420, c. II, s. 304 (mütâbakatü'l-lafz); c. III, 482 (müvâfakatü'l-lafz); c. IV, s. 75 (müşâkele); c. VI, s. 480 (müşâkele); c. XX, 193, s. 274 (müşâkele); c. XXI, s. 438 (istidrâc); c. XXXIV, 407 (müşâkele); c. XXIII, s. 245 (talluk); c. XXXI, s. 123 (mukâbele).

⁵² Ali İmran 3/54.

ikinci yerde tamamen farklı bir anlamda (planı boşa çıkarma) kullanılmış olup iki lafız arasında biçim ve ses uyumu dışında bir alaka yoktur.⁵³

Sekkakî'nin müşâkele tanımı, sonraki belagatçiler tarafından da aynen devam ettirilmiştir.⁵⁴ Sadece Kazvîni (ö.739/1338) buna türlerini de ekleyerek müşâkele tanımını: "Bir şeyi, tahkîkî ve takdirî olarak başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafzıyla zikretmendir" şeklinde ta'dil etmiştir.⁵⁵ Kazvîni, Sekkaki'nin de örnekleri arasında yer alan *صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً* âyeti-ni⁵⁶ müşâkeley-i takdîriyyeye örnek verir. Ona göre Hristiyanlar çocuklarını sarı renkli bir suya batırarak vaftiz ederlerdi/arındırırlardı. Bu tarihi olaya telmihle âyet-i kerimede *صِبْغَةَ* (boya) anlamına gelen lafız kullanılmıştır. Yoksa bununla asıl arınmanın imanla olacağı kastedilmiştir.⁵⁷

Kazvîni'nin müşâkele-i tahkîkiyye ve müşâkele-i takdîriyye şeklinde iki kısma ayırdığı müşâkele sanatı,⁵⁸ ondan sonraki belagatçiler tarafından da aynı

⁵³ Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-'ulûm* (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), Beyrut 1420/2000, s. 533-534. Sekkaki ve sonrasında müşâkele teriminin mükayeseli tanım ve tasnifi için bkz. Eliaçık, Muhittin, "Bazı Belagat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi", *Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi (KUSBD)*, c. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 13-14; Tefsir kitapları ve Edebiyat sözlüklerindeki tanımları için de bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 4-8.

⁵⁴ İbnü'n-Nâzım, *a.g.e.*, s. 196-197; Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-Hatîb el-Kazvîni, *et-Telhis fi 'ulumi'l-belâga* (nşr. Abdurrahman el-Berkûkî), Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932, s. 356-357; Sadettin et-Teftazânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-'ulûm* (thk. Abdülhmaid el-Hindâvî), Beyrut 1434/2013, s. 648-649; İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, (thk. İsam Şuaytû) Beyrut 1987, c. II, s. 276; Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Şerhu Fevâidi'l-ğyâsiyye min ilmeyi'l-meânî ve'l-beyân*, Dersâadet : Dârü't-tibâati'l-âmire, 1312, s. 307. Geniş bilgi için bkz. Râid Hamed, *et-Tavzif*, s. 44-45.

⁵⁵ Kazvîni, *İzâh*, s. 263-264.

⁵⁶ Bakara 2/138.

⁵⁷ Bkz. Kazvîni, *Telhis*, s. 357; a.mlf. *İzâh*, s. 264.

⁵⁸ Ancak Kazvîni *İzâh*'ında bazı müşâkele örneklerini, beyan ilminin konusu olan mecâz-ı mürselin bir türü (müsebbebin sebeple ifadesi) olarak da ele alır. (bkz. Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi*

içerikle sürdürülmüştür.⁵⁹ Ancak begatçiler müşâkele-i tahkikiye ve müşâkele-i takdiriye diye iki kısma ayırdıkları müşâkele sanatının bu iki türünü net bir tanımla birbirinden ayırmak yerine genellikle Kur'an ve şiirden getirdikleri örneklerle açıklamayı tercih etmişlerdir.⁶⁰ Mesela Said Paşa *Mizânü'l-edeb*'inde müşâkele türlerini bir örnekle şöyle açıklar: Bir çıplak fakire "Canın ne yemek istiyor" denilmesine, o da "Bir entari yemek istiyor" cevabını verse (müşâkele-i) tahkikî ve hasebe'l-hitab karine hükmünce "yemek istiyor" ta'birini terk ile "bir entari" demekle iktifa etse (müâkel-i) takdiri olur.⁶¹

Buna göre müşâkele-i tahkikiye, müşâkelin (biçimce kendisine benzeten lafız) gerçek manasıyla sözde geçmesi ve kendisiyle sadece biçim yönünden benzeşen müşâkilin (müsahib) kendisine eşlik etmesidir.⁶² ، *إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْرَؤُونَ* ،⁶³ *اللَّهُ يَسْتَهْرِيئُ بِهِمْ* âyeti müşâkeley-i tahkikiye bir örnektir. Burada Yüce Allah'a isnatla kullanılan *يَسْتَهْرِيئُ بِهِمْ* lafzı, müşâkele sanatının müşâkil unsurunu teşkil etmekte olup biçim yönünden benzeştiği ve gerçek manasıyla sözde yer alan *مُسْتَهْرَؤُونَ* (alay etme) tabirine eşlik (müsâhabet) etmiştir. Biçim bakımından birbiriyle benzeşen bu iki lafız sözde birlikte zikredildiği halde, ikinci lafız

---

'*ulûmi'l-belâga: el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (nşr. İbrahim Şemşeddin) Beyrut 1424/2003, 207-208)

⁵⁹ Müşâkelenin sonraki dönemlerdeki yaygın tanımı için ayrıca bkz. Sübkî, Ahmed b. Ali Behaüddin es-Sübkî, '*Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh* (thk. Abdühmaid Hindâvî), Beyrut 1423/2003, c. II, s. 237; Suyûtî, Celeddin Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), c. I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrşad Bakanlığı Yayınları ts. c. III, 281-282; Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keş-şâfi'stilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), c. I-II, Beyrut 1996, "müşâkele" md. c. II, s. 1544-1545. Krş. Durmuş, *a.g.m.* c. XXXII, s. 155.

⁶⁰ Bkz. Abdurrahman Abdülkadir el-Arabî, *el-Müşâkele beyne'l-lüğa ve'l-belâğa*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyyetü'l-âdab, 2002, 64-67; Râid Hamed, *a.g.t.*, s. 50.

⁶¹ Bkz. Eliaçık, "Müşâkele", s. 9.

⁶² Krş. Durmuş, "Müşâkele", s. 154.

⁶³ Bakara 2/14-15.

dilin geniş ifade gücüne istinaden mecaz olarak “günah fiilleri cezalandırma” manasında kullanılmıştır.⁶⁴

Müşâkele-i takdiriye ise söz içinde sadece müşâkilin (müsaheb) geçmesi, kendisine eşlik etmesi dolayısıyla şekilce benzeştiği müşâkelenin sözde yer almaması durumudur.⁶⁵ Bu durumda müşâkel zihnen takdir edilir. Müşâkele sanatının bu türünde söz içinde tek bir lafız bulunduğundan, müşâkele-i tahkikiyedeki lafız tekrarı ve fonetik harmoniden kaynaklanan bedii güzellik ve ifade gücü bulunmaz. Ancak ima ve ta‘riz yoluyla da olsa hayal gücünü hayli zorlayan geniş manasıyla bir istiâre ve manevî nükte içerdigi söylenebilir.

Müşâkele bazı yönlerden benzerlik arz ettiği diğer bazı edebî sanatlarla karıştırılmış olsa da bugün başlı başına bir sanat olarak belagat ilmindeki özgün yerini almıştır. En önemli ayırt edici özelliği ise musâhabet dolayısıyla bir lafzın başka bir lafzın yerine kullanılması ve iki lafız arasında manevî mugayeretin bulunmasıdır.

Kur’ân-ı Kerim Arap dili gramerinin olduğu kadar belâgat ilmi için de birinci derece kaynaktır. Bu sebeple birçok belâgat sanatı için olduğu gibi müşâkele sanatı için de zengin bir kaynaktır. Bu sanatın ortaya çıkışı ve terim olarak manasının netleşmesinde Kur’ân-k Kerim’de Allah’a isnat edilen ve fakat hakikî anlamlarıyla Yüce Allah’a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen lafızların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Bu yönüyle müşâkele üslûbunun keşfi, Kur’ân’ın bazı müşkil ve müteşâbih âyetlerinin temel dinî düşünceye uygun yorumlanmasında da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Zemahşerî’ye kadar müşâkel-i tahkikiye konusu olan âyetlerin izahında “lafızda birliğe ve manada farklılığa” dikkat çekildiği,⁶⁷ bunun için genellikle

⁶⁴ Beyzâvî, Nâsirüddin Ebü’l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü’l-Tenzîl ve esrârü’l-te’vîl el-ma‘rûf bi Tefsirü’l-Beyzâvî* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî), c. I, s. 48, Beyrut: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî ts.; Ebüssuûd, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-Îmâdî, *Tefsirü Ebi’s-Su‘ûd el-müsemmâ İrşâdî’l-‘akli’s-selim ilâ mezâya’l-Ku’râni’l-Kerîm*, c. I, s. 47, Beyrut: Dârü ihyâi’t-türâsi’l-Arabî ts.

⁶⁵ Bkz. Durmuş, “Müşâkele”, c. XXXII, s. 154.

⁶⁶ Krş. Güllüce, *a.g.m.*, s. 49 vd.

⁶⁷ Örnek olarak bkz. Taberî, *a.g.e.*, c. I, s. 314. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 19.

mukâbele, mücâvede, müzâvece, istidrâc,⁶⁸ cinas ve cevap tabirleri kullanılırken,⁶⁹ Zemahşerî'yle birlikte müşâkele terimi tefsir terminolojisine girmiş ve daha sonra Beyzavî, Ebüssuûd Efendi, Âlûsî ve İbn Âşur gibi müfessirlerce kullanım alanı genişletilerek devam ettirilerek bazı müşkil âyetlerin yorumunda başvurulan temel kavramlardan biri haline getirilmiştir.

B. İrşâdü'l-'akli's-selîm'de Müşâkele Sanatı

Ebüssuûd Efendi, kuşkusuz, bir müfessir olduğu kadar edebiyatçıdır da. Arap edebiyatının şaheseri olarak görülen Kur'ân'ı yorumlarında bu edebî kişiliğinden çokça istifade etmiştir. Onun belâgatteki yetkinliğini gösteren en dikkat çekici meziyetlerinden biri de âyet yorumlarında müşâkele sanatını kullanmadaki ustalığıdır. Hem bu sanatın teknik anlamıyla ilk kullandığı *Keşşâf*'ı temel kaynakları arasına alması hem de belâgatte çığır açan Sekkâkî'nin *Miftâh*'ına şakirt olması hasebiyle Ebüssuûd tefsirinde, müşâkele sanatına teknik anlamıyla geniş yer vermiştir.

Bu bölümde, Ebüssuûd Efendi'nin Arap dili ve belâgatine katkısını, belâgat ilmindeki özgünlüğü ve tenkitçi kişiliğini, müşâkele sanatı ve üslubu örneğinde bazı somut veriler eşliğinde incelenip değerlendirilecektir. Bu çerçevede Ebüssuûd Efendi'nin özellikle istihzâ, keyd, suhriye, mekr gibi Yüce Allah'a isnadı dinen ve aklen uygun görülmeyen bazı tabirlerin yer aldığı müşkil âyetleri izahında bir yorum biçimi olarak bu sanatı nasıl kullandığı hususu, temel kaynakları arasında yer alan Zemahşerî ve Beyzavî'yle karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

1. Kur'ân'da Müşâkele Sanatı

Müfessirler öteden beri zahiren çelişki görünümü veren müşkil âyetlerle Yüce Allah'a “yed, sâk, vech, istivâ... istihzâ, hud'a, suhriye, mekr, keyd...” gibi beşerî özellik ve fiiller isnad edilen müteşâbih âyetlerin anlam içeriğini genel İslam telakkisiyle uyumlu kılabilmek için muhtelif te'vil yöntemlerine

⁶⁸ Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, c. I, s. 218.

⁶⁹ Bkz. Örnek olarak bkz. Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn: Tefsirü'l-Maverdî* (nşr. Es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdürrahim), Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye ts. c. I, s. 77, 396. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 20-21, 26 (87 nolu dipnot).

başvurmuşlardır. Aynı zamanda müşâkele sanatının da konusunu teşkil eden bu tür âyetlerin yorumunda ilk dönemlerde “mukâbele, cezâ, istidrâc, temsil, istiâre...” gibi tabirlerin sağladığı yorum kabiliyetiyle mükerrer kelimenin genellikle “lafızda birlik ve manada farklılık” niteliğine dikkat çekilirken, Zemaşerî'nin müşâkele terimini tefsir literatürüne sokmasıyla birlikte bu tür âyetlerin yorumunda yeni ufuklar açılmıştır.

Son zamanlarda Kur'ân'da müşâkele sanatı üzerine tez, kitap ve makale hacminde bazı bilimsel çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında Kur'ân'ın bütününi konu alınırken, bir kısmı bazı sûreler ya da belli konularla sınırlı tutulmuştur. Bununla beraber incelediğimiz bu tür çalışmaların hiçbirinde müfessirlerin müşâkele sanatı ve üslubuyla yorumladıkları âyetlerin sayısı hakkında net bir bilgiye rastlayamadık.⁷⁰

Muhtelif veri tabanlarıyla ilgili yaptığımız taramalara göre bu alanda ülkemizde yapılan en geniş çalışma, Selahattin Yılmaz'ın *Kur'ân'da Müşâkele Sanatı* isimli Yüksek Lisans tezidir.⁷¹ Buna rağmen çalışmada Kur'ân'daki müşâkele âyetlerinin sayısına dair bir fikir verilmemiştir. Bununla birlikte Kur'ân'ın bütününe yönelik yapılan bu çalışmada, tespitlerimize göre, müşâkele sanatı içerdiği iddiasıyla yer verilen âyet sayısı, 50'si müşâkel-i tahkiyeye, 8'i de müşâkele-i takdiriyyeye örnek olmak üzere 58'dir. Birkaç tefsir kitabının elektronik nüshası taranarak yapılmış ve müellifince müşâkele sanatıyla yorumlanan âyetlerin kaydedildiği bir çalışmaya göre ise bu sayı 113'tür.⁷² Bazı örneklerin terim manasıyla müşâkelenin konusuna girdiği iddiası tartışmalı görülse de bu çalışmalar, müşâkele sanatının Kur'ân'daki şahitlerine dair bir fikir vermesi bakımından kayda değerdir.

2. *İrşâdü'l- 'akli's-selîm*'de Bir Yorum Biçimi Olarak Müşâkele Sanatı

Tespitlerimize göre göre Ebüssuûd Efendi 27 âyetin yorumunda doğrudan müşâkele terimini kullanarak bu sanattan bahsetmiştir. Temel kaynakları Zemaşerî ve Beyzâvî'ye göre âyet yorumlarında müşâkele sanatına daha

⁷⁰ Örnek olarak bkz. Güllüce, *a.g.m.*, s. 41-62; İsra Müeyyed Reşid'in “Üslûbü'l-müşâkele fi's-süverî't-tvâl: dirâse üslûbiyye dilâliyye”, *Mecelletü midâdi'l-âdâb*, sayı: 2, Bağdat, s. 71-93.

⁷¹ Erzurum 2012.

⁷² Bkz. <http://www.vb.tafsir.net/tafsir5565/#.VtfbTI9OJMs>

sıklıkla başvurmuştur. Bu yönüyle o, tefsir ilmindeki gelişmeleri takip ederek içselleştirdiğini ve tefsirde sırf bir nakilci gibi davranmayıp literatürdeki yenilikleri tam bir yetkinlikle kullanarak tefsir ilmine özgün katkılar sunduğunu göstermiştir.

Ebüssuûd'a göre "mekr, suhriye, istihzâ, keyd..." gibi Kur'an'da Yüce Allah'a isnat edilen fiillerin yorumunda müşâkele sanatına başvurmak bir zorunluluktur. Aksi takdirde yüce Allah'a, şanına yakışmayan fiiller isnat edilmiş olur ki bu doğru değildir.⁷³

(1) Ebüssuûd Efendi'ye Göre Müşâkele Kavramı

Müşâkele tabirini âyet yorumlarında sıkça kullanan Ebüssuûd'un bu kavramın belâgatteki yerini ve anlamını bildiği kuşkusuzdur. Belâgat otoritelerinden Sekkâki'nin *Miftah*'ını ezberlemiş bir müfessir olarak onun bu kavrama yabancı kalması düşünülemeyeceği gibi Kemalpaşazade'nin müşâkele sanatına dair risalesinden de bîhaber olması mantıklı görünmemektedir. Birazdan görüleceği üzere, müşâkele tabirini Sekkâki'nin tarifi ve Kazvîni'nin taksimine uygun kullanmasından onun bu tabiri terim anlamıyla bildiği ve bilinçli kullandığı anlaşılmaktadır. Muhtemeldir ki bu yüzden belâgatteki tartışmasız yerini almış bulunan müşâkele sanatını ayrıca tanımlama gereği duymamıştır.

Fatiha sûresinin 4. âyetini yorumunda örnekleme yoluyla müşâkele tabiriyle neyi kastettiğini netleştirmeye çalışan Ebüssuûd, buna örnek olarak: *كَمَا تَدِينُ تُدَانُ* (Nasıl yaşarsan, öyle hesaba çekilirsin) atasözü ile Ebû Temmam'ın *Hamâset*'inde geçen:

وَلَمْ يَبْقَ سِوَى الْعُدْوَا نِ دِنَانَهُمْ كَمَا دَانُوا

(Geriye yalnızca düşmanlık kaldı. Biz de onları, yaptıklarıyla cezalandırdık.)

beytini gösterir. Ona göre sözlükte, "iyilik ya da kötülük olarak yapılan fiilin karşılığı (ceza)" anlamına gelen "dîn" lafzı, atasözünde ilk geçtiği yerde, şiirde ise ikinci geçtiği yerde gerçek manasıyla "karşılık (ceza)" kastedilmemiştir. Burada "dîn" lafzı müşâkele ya da tesmiyetü'ş-şey bi'smi müsebbibihi (sebeptonuç ilişki) yoluyla kullanılmıştır. Bu durumda Ebüssuûd'a göre müşâkele:

⁷³ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 19.

“aynı bağlamda aralarında lafzî benzerlik bulunan iki sözcükten ikincisinin, hakikî manası dışında bir manada kullanılması” şeklinde tanımlanabilir.

Ayrıca عَاقَبَ fiili gibi müşâreket bildiren müfâale babı fiil yapılarıyla müşâkele terimi arasındaki anlam ilişkisine de dikkati çeken Ebüssuûd’a göre örneğin, عَاقَبْتُ اللَّصَّ (Hırsızını cezalandırdım) türü cümle yapıları, zahiren taraflarda suç ortaklığı gibi bir ima içerir. Doğrusu ise burada cezalandırmanın asıl sebebi hırsızlık suçunun işlenmiş olmasıdır. Bu durum müşâreket içeren bir fiil ile ifade edilmek suretiyle zâhiren cezalandırma, ona sebep olan suçun yerine geçirilmiştir (sebeup-sonuç ilişkisi).⁷⁴

Ebüssuûd başka bir yerde de müşâkele sanatıyla ilgili olarak bir yerde “müşâkele fi’l-lafz (lafzî benzeşme)” veya “mukârebe fi’l-vücûd (birlikte var olma)” tabirlerini kullanır. Mesela, ileride de geniş olarak geleceği üzere, Bakara sûresinin 14. ve 15. âyetlerini (إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ ... اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) yorumlarken, burada, istihzânın (alaya alma) Yüce Allah’a isnadının hakikî bir isnat olmayıp bunun lafzî benzerlik ve bir anlamda “musâhabet” yoluyla olduğunu ifade eder.

Buna göre denebilir ki Ebüssuûd’a göre müşâkele, “aynı bağlamda birlikte zikredilen iki lafzın biçimsel benzeşmesi”dir. Bunu gerektiren alâka ise “musâhabet”tir, yani, iki lafzın aynı bağlamı paylaşmasıdır. Fakat manaları arasında mugayeret vardır; biri hakikî ya da mecazî anlamıyla kullanılırken, diğeri bambaşka bir anlamda kullanılmaktadır ki bu, ancak haricî ya da zihnî karineler yardımıyla anlaşılabilir. Ebüssuûd, müşâkelede alâkanın sohbet/musâhabet olduğu kanaatini, Yusuf 24’de daha açık bir ifadeyle belirtmiştir.⁷⁵ İfadede tahkikî ya da takdirî bir musâhabet keşfedememesi halinde, yapılan mecâzî teşbihleri genellikle istiâre olarak nitelendirir.⁷⁶

Müşâkele sanatının tahkikîye ve takdirîye türlerine de işaret eden Ebüssuûd, meselai En’âm 11’e geçen كَتَبَ عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ (Zatına rahmeti yazdı) ifadesini yorumlarken Allah’ın zâtına nefis demeyeceğini iddia edenlere cevaben der ki: Bu, Yüce Allah için hiçbir zaman nefis lafzının kullanılmayacağını, eğer

⁷⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 15.

⁷⁵ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 266.

⁷⁶ Örnek olarak bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 37, 41; c. III, s. 254 (A’raf 99).

nefisle Yüce Allah'ın zâtı kastedilecekse, bunun ancak müşâkele yoluyla caiz olabileceğini söyleyenlerin bu iddialarına bir reddiyedir.⁷⁷ Çünkü gördüğün gibi burada müşâkelenin iki türünden hiçbirisi yoktur.⁷⁸

Burada Ebüssuûd'un, Müşâkelenin iki türü derken, müşâkele-i tahkikîye ve müşâkele-i takdirîye türlerine işaret ettiği açıktır. Zira temel kaynaklarından Zemahşerî'nin özellikle müşâkele-i takdirîyeyi tanımladığı daha evvel belirtilmişti. Ebüssuûd da buna işaretle Bakara 138'de geçen *صِبْغَةَ اللَّهِ* (Allah'ın boyası) ifadesinde müşâkele-i takdirîye bulunduğu görüşüne yer verir.⁷⁹

(2) *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'de Âyet Yorumlarında Müşâkele Sanatının Kullanımı

Ebüssuûd Efendi, tespitlerimize göre, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'de 27 âyette müşâkele sanatının varlığına işaret etmiştir. Bu bölümde söz konusu âyetlerde müşâkele sanatı bir yorum biçimi olarak nasıl kullandığı hususu Zemahşerî ve Beyzâvî'yle karşılaştırmalı olarak incelenip değerlendirilecektir. Bu yapılırken, hacmi artırmamak adına âyetlerin asıllarının yanısıra gerekmedikçe âyet mealleri ayrıca verilmeyecektir.

1. Bakara 2/14-15.

﴿ قَالُوا إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُونَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴾

Âyette Yüce Allah'a nispet edilen istihzâ (alaya alma) tabirini hakikî anlamıyla değerlendiren Zemahşerî, bunu, kâfirlerin gerçekte alay edilecek ve gülünecek kimseler olduğuna yormuştur. Bunun, müşâkele üslubuyla kâfirlerin istihzalarının gerektirdiği cezaya yorulmasını ise “kîle (denildi ki)” temriz sıygasıyla ikinci bir vecih/ihtimal olarak nakletmiştir.⁸⁰ Âyetin yorumunda

⁷⁷ Ebüssuûd Efendi'nin bu itirazının *Miftâh* şarihi Seyyid Şerif el-Cürcânî ve sonraki bazı belagatçilere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh* (thk. Yüksel Çelik), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgati Bölümü, İstanbul 2009, s. 730. krş. Alûsî, *Ruhu'l-meânî*, c. III, s. 26; c. VII, s. 67.

⁷⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. III, s. 115.

⁷⁹ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 168.

⁸⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 185.

müşâkele tabiri yerine “mukâbetü'l-lafz bi'l-lafz” ve “mümâsil fi'l-kadr” tabirlerini kullanan Beyzavî (ö. 685/1286) ise ikinci istihzâyı, ilk tercihi olarak münafıkların/kâfirlerin istihzasının cezasına yorar, müsebbebin sebeple isimlendirilmesi babından tıpkı seyyienin (günah) cezasına seyyie dendiği gibi, burada da, istihzanın cezasına istihza dendiğini belirtir. Zemahşerî'nin yorumunu da ayrıca nakleder.⁸¹ Beyzâvî ile aynı yorumu paylaşan Ebüssuûd Efendi (ö. 952/1574) ise âyetteki üslup ile ilgili olarak “müşâkele fi'l-lafz (lafzî müştereklik) veya “mukârebe fi'l-vücut” tabirlerini kullanır.⁸²

Görüldüğü gibi âyetin yorumunda üç müfessir de farklı tabirlerle müşâkele sanatını işaret etmekle birlikte Ebüssuûd, bu tabiri daha teknik kullanmıştır.

2. Bakara 2/26

﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا﴾

Zemahşerî “kınanma ve ayıplanma korkusuyla insana arız olan çekingenlik ve değişme hali” olarak tanımladığı hayâ (istihya) tabirinin âyette Yüce Allah'a isnadını temsil ve müşâkele sanatlarıyla izah eder. Burada, muhtemelen kâfirlerin “أَمَّا يَسْتَحْيِي رَبُّ مُحَمَّدٍ أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا بِالذُّبَابِ وَالْعَنْكَبُوتِ” (Muhammed'in Rabbi sinek ve örümceği örnek göstermeye utanmıyor mu?) şeklindeki bir sözlerine cevaben mukâbele ve itbâkü'l-cevap ‘ale's-süâl (cevabı, soruya biçimce uydurma) yoluyla “istihyâ” lafzının kullanıldığını belirtir. Zemahşerî'nin burada “güzel bir sanat” (فن بديع) olarak nitelediği müşâkelenin takdirî türünden bahsettiği açıktır. Nitekim izahında da Ebû Temmâm'ın takdirî müşâkeleyle örnek gösterilen bir beytini zikreder ve bu tabirin âyette müşâkele yoluyla kullanıldığını belirtir.⁸³ Âyette istihyâ tabirinin kullanımını Zemahşerî gibi açıklayan Beyzavî de bunun Allah'a isnadını temsil ve mukâbele sanatlarıyla izah eder.⁸⁴ Ebüssuûd Efendi ise âyetle ilgili Zemahşerî'nin yorumunu biraz açarak alır ve söz konusu tabirin Allah'a isnadını sadece müşâkele kavramıyla açıklar.⁸⁵

⁸¹ Beyzâvî, *Envâr*, c. I, s. 48.

⁸² Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 47.

⁸³ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 237-238.

⁸⁴ Beyzâvî, *Envâr*, c. I, s. 62.

⁸⁵ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 72.

3. Bakara 2/138

﴿صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً﴾

Belâgatçilerin müşâkele-i takdirîyeye örnek verdikleri bu âyette bir belagatçi olarak Zemahşerî'ye göre de “imanla arındırma” anlamını ifade için müşâkele yoluyla Hristiyanların vaftiz merasimlerine atfen *صِبْغَةَ* (boya) lafzı kullanılmıştır.⁸⁶

Beyzavî ve Ebüssuûd Efendi ise bu yorumu, birinci tercihleri olmasa da bir vecih olarak zikrederler. Beyzâvî âyette geçen *صِبْغَةَ* lafzını ilk tercihi olarak “Allah’ın insanları yarattığı fitrat” olarak açıklarken,⁸⁷ Ebüssuûd “imanla arınma” yorumunda Zemahşerî'ye katılsa da burada müşâkele-i takdirîye bulunduğu görüşünü bir vecih/yorum olarak zikreder. Bunun temelinde de Hristiyanlar çocuklarını sarı renkli bir suya batırarak vaftiz edilmeleri ve bunu arınma olarak görmeleri rivâyeti vardır.⁸⁸

4. Bakara 2/237

﴿وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً مِّمَّنْ فَرَضْتُمْ إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ﴾
﴿....

Üç müfessir de Hanefî yorumuna göre âyette müşâkele sanatı bulunduğunu belirtir. Şöyle ki: *يَعْفُونَ* (bağışlama) fiilinin faili, boşanan kadınlar olup bunların hak ettikleri yarı mehri bağışlamaları gerçek bir bağıştır (*afv*). Hanefî yorumuna göre âyette *يَعْفُو* fiilinin faili kocadır ve mehrin tamamını ödeyen erkeğin, hakkı olan yarı mehri boşadığı kadında bırakması da hakikî anlamda bir bağıştır. Ancak bu durumda boşanan kadının mehrinde, önceki lafzın ifade ettiği gibi bir eksilme değil bir artış söz konusu olacaktır ki Zemahşerî ve Beyzâvî'ye göre göre bu artışa *afv* (bağış) denmesi müşâkele yoluyla olabilir.⁸⁹

Ebüssuûd'da göre ise mehrin tamamının ödenmemesi hali müşâkele veya tağlib yoluyla tamamının ödenmiş haline benzetilmiştir.⁹⁰ Yani kocanın hiç ödeme yapmadığı mehrin yarısını boşadığı eşine ödemesi esasen bir bağış

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 335.

⁸⁷ Beyzâvî, *Envâr*, c. I, s. 109.

⁸⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 168.

⁸⁹ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 464; Beyzavî, c. I, s. 147.

⁹⁰ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 234.

değil borç ödemesidir. Ancak bunun için âyette ilk lafza musâhabetten dolayı “afv” lafzı kullanılmıştır.

5. Bakara 2/268

﴿ الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلًا ﴾

Va'd (vadetme) lafzının hem hayır hem de şer için kullanılabileceğini belirten Zemahşerî ve Beyzâvî âyette hiçbir şekilde şüşâkele sanatından bahsetmezlerken,⁹¹ Ebüssuûd burada, fakirlik getirmeyi kendisine isnat etmeyen şeytanın fakirlikle korkutmasının *va'd* tabiriyle ifade edilmesinde müşâkele sanatı görür⁹² ki bu durumda ilk *va'd* mecaz (müşakil) iken, ikincisi hakikattir.

6-7 Bakara 2/293-294

﴿ فَلَا عُدْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ... فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ ﴾

Üç müfessire göre de ilk âyette geçen *عُدْوَانَ* (düşmanlık) kelimesi müşâkele yoluyla “cezalandırma” manasında kullanılmıştır. Bunu, “İlet (sebe) hüküm (ceza) yerine konmuştur.” Sözleriyle izah eden Ebüssuûd, diğer iki müfessirden farklı olarak sonraki âyeti de müşâkele sanatıyla açıklamıştır.⁹³

8. Ali İmran 3/31

﴿ قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللَّهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴾

Zemahşerî âyette herhangi bir sanata işaret etmezken,⁹⁴ Beyzavî “*أَحَبَّ* (sevemek)” lafzının farklı sıygalarıyla iki defa kullanılmasında istiâre veya mukâbele,⁹⁵ Ebüssuûd ise istiâre veya müşâkele sanatı görür.⁹⁶

9. Ali İmrân 3/54

﴿ وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴾

⁹¹ Bkz. Zemahşeri, c. I, s. 499; Beyzâvi, *Envâr*, c. I, s. 160.

⁹² Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 262.

⁹³ Bkz. Zemahşeri, *Keşşâf*, c. I, 397; Beyzâvi, c. I, s. 128; Ebüssuûd, *İrşâd*, c. I, s. 204-205.

⁹⁴ Zemahşeri, c. I, s. 547.

⁹⁵ Beyzavî, *Envâr*, c. II, s. 13.

⁹⁶ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. II, s. 24.

Âyette Allah'a isnat edilen mekr (tuzak kurma) lafzını, müşâkele sanatına işaret etmeksizin “planı boşa çıkarma” anlamına yoran Zemahşerî, bunu, Allah'ın İsa'yı göğe yükseltmek suretiyle onu öldürmek isteyenlerin planlarını boşa çıkarmasıyla izah etmiştir.⁹⁷ Zemahşerî'yle aynı yorumu paylaşan Beyzavî kökü itibariyle anlam içeriğinde “hile” manası taşıyan “mekr” lafzının Allah'a ancak mukâbele ve izdivâc yoluyla isnat edilebileceğini belirtirken, Ebüssuûd, bunu daha teknik bir terim olan müşâkeleyle ifade etmiştir.⁹⁸

10. Ali İmrân 3/169

﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزُقُونَ ﴾

Zemahşerî ve Beyzavî'nin âyeti, normal dil ve sözlük bilimi kurallarına göre izah etmelerine karşın,⁹⁹ Ebüssuûd “... ölümler sanmayın” ifadesini “Allah yolunda öldürülenler kendilerini ölümler sanmasınlar.” anlamına yorumuştur. Ona göre bu ifade, öldürülmeleriyle birlikte zaten kendi makamlarını görecek olan şehitlere, henüz öldürülmeden önce, “sonsuz hayat, üstün şeref ve kesintisiz nimetler”le teselli bulsunlar diye ya da müşâkele yoluyla söylenmiştir.¹⁰⁰

Ebüssuûd burada, şehitlerin uhrevî ölüm ve hayatı ile dünyevî ölüm ve hayat arasında, hakikatte farklı olmalarına rağmen, dünya gözüyle bir alâka görmüş ve bunun müşâkele üslubuyla açıklanabileceğini düşünmüş olmalıdır.

11. Nisa 4/47

﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا الْكِتَابَ آمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْحَابَ السَّبْتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا ﴾

Zemahşerî ve Beyzavî âyette Allah'a nispet edilen lanetin “Yahudiler gibi domuz ve maymuna dönüştürme (mesh) cezası” ya da gerçek anlamıyla “lanet” olarak açıklanabileceğini belirtirken,¹⁰¹ Ebüssuûd, Yahudilerin “mesh

⁹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 562.

⁹⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. II, s. 48.

⁹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. I, s. 657; Beyzavî, *Envâr*, c. II, s. 48.

¹⁰⁰ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. II, s. 112.

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 89.krş. Beyzavî, *Envâr*, c. II, s. 77.

cezasıyla” tehdit edilmelerinin (atalarının cezalandırılmasıyla ilgisi dolayısıyla) müşâkele yoluyla olabileceğini belirtmiştir.¹⁰²

12. Mâide 5/9

﴿ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِم مَّا يَلِيْسُونَ ﴾

Âyette Zemahşerî ve Beyzâvî herhangi bir edebî inceliğe işaret etmezken,¹⁰³ Ebüssuûd, meleğin insan suretinde gösterilmesinin lebs (kuşkulandırma) tabiriyle ifade edilmesinin, sebep-sonuç ilişkisi ya da müşâkele üslubuna yorulabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴

Bu son üç örnekte Ebüssuûd’un müşâkele sanatını tefsirde etkin biçimde kullandığı ve bu sanatla manasında işkâl bulunan âyetlerin yorumuna yeni boyutlar kazandırdığı görülmektedir.

13. Mâide 5/116

﴿ ... تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ ... ﴾

Genel İslam telakkisine göre “nefis” tabirinin Allah’a isnadında sakınca görülen üç müfessirimize göre de âyette bu tabirin Hz. İsa’nın diliyle Yüce Allah’a isnat edilmesi müşâkele yoluyladır. Bununla esasen “Allah’ın gizleyip bildirmedığı şeyler” veya “Allah’ın zâtı” kastedilmiştir.¹⁰⁵

14. Enfâl 8/30

﴿ ... وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴾

Zemahşerî, Âl-i İmrân 154’de olduğu gibi burada da Yüce Allah’a isnad edilen “mekr” lafzını, müşâkele sanatına işaret etmeden “Allah’ın müşriklerin tuzaklarını boşa çıkaracak beklenmedik planlar hazırlaması” olarak yorumlamıştır.¹⁰⁶ Âyeti farklı yorumlamayan Beyzâvî ve Ebüssuûd ise burada müşâkele sanatına dikkati çekmişlerdir. Zira onlara göre “mekr” gibi Yüce Allah’a

¹⁰² Ebüssuûd, *İrşâd*, c. II, s. 186.

¹⁰³ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 325; Beyzâvî, *Envâr*, c. II, s. 155.

¹⁰⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. III, s. 113-114.

¹⁰⁵ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 315; Beyzâvî, *Envâr*, c. II, s. 151; Ebüssuûd, *İrşâd*, c. III, s. 101.

¹⁰⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. II, s. 576.

isnadı uygun görülmeyen bütün Kur'ân tabirlerini müşâkele kavramıyla (Beyzavî müzâvece tabirini kullanır) yorumlamak bir zorunluluktur. Aksi takdirde Yüce Allah'a, şanına yakışmayan isnadda bulunulmuş olur.¹⁰⁷

İslam'da Yüce Allah'la ilgili tenzih düşüncesini temellendirmedi Ebüssuûd'un müşâkele sanatını nasıl genel geçer bir ilke haline getirdiği, buradaki yorumunda net biçimde görülmektedir. Zira “mekr, keyd, suhriyye vb.” gibi dinen ve aklen Yüce Allah'a isnadında mahzurlar görülen bazı Kur'ân tabirlerinin genel İslam düşüncesine uygun biçimde yorumlanabilmesi için müşâkele kavramının hatırı sayılır bir esneklik sağladığı açıktır.

15. Tevbe/Berâe 9/67

Ebüssuûd'a göre Tevbe 67'de (نَسُوا اللَّهَ فَنَسِيَهُمْ) geçen “nisyân (unutma)” tabirinin Yüce Allah'a isnadı müşâkele yoluyladır. Bundan maksat, Yüce Allah'ın münafıkları rahmet ve lütfundan mahrum etmesidir.¹⁰⁸ Allah'a nispetle nisyân tabirini Ebüssuûd'dan farklı yorumlamayan Zemahşerî ve Beyzavî ise burada müşâkeleden bahsetmemişlerdir.¹⁰⁹

Ebüssuûd'un her zaman temel kaynaklarında bulduğu yorumlarla yetinmeyip kendi özgün yorumlarıyla tefsir ilmine zenginlik kattığı burada açıkça görülmektedir.

16. Tevbe/Berâe 9/79.

Tevbe 79'da (فَيَسْحَرُونَ مِنْهُمْ سَجَرَ اللَّهِ مِنْهُمْ) “suhriye (alaya alma)” lafzının Yüce Allah'a isnadı, Ebüssuûd'a göre müşâkele yoluyla olup maksat, Allah'ın suhriye suçunu cezalandırmasıdır.¹¹⁰ Zemahşerî ve Beyzavî de istihzâ âyetine (Bakara 14-15) atıfla âyeti aynı şekilde açıklamışlardır.¹¹¹

¹⁰⁷ Beyzavî, *Envâr*, c. III, s. 57; Ebüssuud, *İrşâd*, c. IV, s. 19. Ebüssuûd Efendi, Müşâkele-i tahkiye üslubunda gelirse de Araf 8/99'de yüce Allah'a isnat edilen mekr tabirini ise istiare sanatına göre istidrac olarak yorumlamıştır. Bkz. *İrşâd*, c. III, s. 254.

¹⁰⁸ Ebüssuûd, c. IV, s. 80.

¹⁰⁹ Zemahşerî, c. III, s. 65; Beyzavî, c. III, s. 88.

¹¹⁰ Ebüssuûd, c. IV, s. 87.

¹¹¹ Zemahşerî, c. III, s. 73; Beyzavî, c. III, s. 91.

17. Yusuf 12/24

﴿وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ﴾

Âyette peygamber olarak sahip olduğu iffet sıfatına sahip bulunan Yusuf'a "zinaya kalkışma" manası içeren هَمَّ (azmetmek) fiilinin isnadı, tefsirde karşılaşılan en müşkil durumlardan biridir. Zemahşerî ve Beyzâvî bu müşkil durumu, kelimenin sözlük anlamını daraltarak aşmışlardır. Onlara göre bu tabirle kastedilen, tercih (ihtiyar) derecesine varmayan fitrî arzudur. Yusuf bu arzuyla mücadele edip başarmış ve bu yüzden de övülmeyi hak etmiştir.¹¹²

Ebüssuûd ise burada müşâkele sanatını ustaca kullanarak bu müşkil durumu daha bilimsel temelde çözmüştür. Teklif derecesine varmayan doğal istek/arzu yorumunu Ebüssuûd da uygun görmekle beraber onun asıl dikkat çektiği husus, burada müşâkele üslubunun kullanılmış olmasıdır. Zira Kur'ân'da zinaya düşüncesiyle böyle bir teşebbüsün (*hemm*) Yusuf'tan (a.s.) sadır olamayacağı, sağlam kanıtlarla tescil edilmiştir¹¹³.

18. Yûsuf 12/36-37

﴿... نَبِيَّنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّا نَرَاكَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ... قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ إِلَّا نَبَأْتُكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمَا﴾

Ebüssuûd, Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak aynı bağlamdaki bu âyetlerde geçen iki te'vil arasında istiâre veya müşâkele sanatı görür. Burada istiâre, normal yemeğin rüyada görülen yemeğe benzetilmesi sebebiyledir. Müşâkele ise te'vil lafzının, aynı bağlamda tekrar edilmiş olmasından dolayıdır.¹¹⁴

Bu ve bunun gibi daha birçok yerde Ebüssuûd, Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak müşâkeleyi bir yorum biçimi olarak etkin şekilde kullanmıştır.

19. Hûd 13/38

﴿قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا تَسْخَرُونَ﴾

¹¹² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 268-269; Beyzâvî, *Envâr*, c. III, s. 160.

¹¹³ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 266.

¹¹⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 276. Krş. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 284; Beyzâvî, *Envâr*, c. III, 163.

Âyette سخر (alaya alma) fiilinin faili insan olduğundan, burada hakikî anlamıyla kullanılması bir mahzur doğurmamaktadır. Nitekim Zemahşerî ve Beyzâvî âyeti buna göre yorumlamışlardır.¹¹⁵ Bununla birlikte suhriyyet bir Peygamber'e hatta bir Müslümana yakışmayacağından, burada da söz konusu tabirin müşâkele üslubuyla yorumlanması daha muvafaktır. O nedenle bu mahzuru dahi bertaraf edecek şekilde müşâkele kavramını ustaca kullanan Ebüssuûd, suhriyyenin nübüvvet makamına yakışmayacağını geniş geniş izah ettikten sonra burada Nuh'a isnat edilen suhriyenin, müşâkele yoluyla "istichâl (câhillikle itham etme)" ya da misliyle muâmele kabilinden "cezalandırma" manasına yorulmasını önerir.¹¹⁶

Âyetin yorumunda Ebüssuûd Efendi'nin müşâkele kavramıyla dile getirdiği bu hassiyet takdiri şayandır.

20. Nahl 16/17

Üç müfessire göre de Nahl 17'de (أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ) akıllı varlıklar için kullanılan مَنْ ism-i mevsülû, bir vecih olarak müşâkele yoluyla tapılan cansız varlıklar (putlar) için kullanılmıştır.¹¹⁷ Burada müşâkele sanatının esasen bir nahiv kuralının tutarlığını temellendirmek için kullanıldığı görülmektedir.

21. Nahl 16/20

﴿ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْئًا وَهُمْ يُخْلَقُونَ ﴾

Âyetin tefsirinde sadece Ebüssuûd, bir vecih olarak يُخْلَقُونَ (yaratmak) ifadesinde müşâkele sanatı görür. Buna göre "halk (yaratma)" lafzı ilk geçtiği yerde gerçek anlamıyla "yaratma" manasına kullanılırken, ikinci geçtiği yerde "putların taştan yontulup şekil verilmesi" anlamında kullanılmıştır.¹¹⁸

22. Nahl 16/126

﴿ وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ ﴾

¹¹⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 198; Beyzâvî, *Envâr*, c. III, s. 134.

¹¹⁶ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 207.

¹¹⁷ Zemahşerî, c. III, s. 430; Beyzavî, c. III, s. 223; Ebüssuûd, c. V, s. 104.

¹¹⁸ Ebüssuûd, c. V, s. 106.

Zemahşerî âyette “cezalandırma” manasının ‘*ikâb*’ lafzıyla ifade edilmesini müzâvece üslubuyla açıklamıştır. Bununla “Eğer size öldürme vb. bir kötülük yapılırsa, aynıyla mukâbele edin, haddi aşmayın” kastedildiğini belirtmiştir.¹¹⁹ Beyzâvî ise burada herhangi edebî bir sanata işaret etmemiştir.¹²⁰ Âyetten maksadı Zemahşerî gibi izah eden Ebüssuûd ise daha baştan ‘*ikâb*’ lafzının kullanılmasını sebep-sonuç ilişkisine veya müşâkele üslubuna bağlamıştır.¹²¹ Zira Ebüssuûd’un, esasen müşâreket anlamı ifade eden müfâale babının müşâkele sanatına çok uygun olduğu ve bu yapıdaki fiillerde genellikle illetin hüküm yerine geçirildiği görüşü daha önce geçmişti.

Bunun gibi daha pek çok âyette müşâkele sanatının müfessirlerce, genel kabul gören ortak yorumların temellendirilmesinde teknik bir terim ve bir usul olarak kullanıldığı görülmektedir ki Ebüssûd Efendi’de buna sıkça rastlanılır.

23. Hac 22/60

﴿ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ... ﴾

Zemahşerî bir önceki âyetteki yaklaşımının aksine burada “cezalandırma”ın ‘*ikâb*’ tabiriyle ifade edilmesini, mülâsebet yoluyla nazîrin nazîre (benzer), nakîdın nakîda (zıt) hamli kabilinden görürken,¹²² Beyzâvî bunu iki tabir arasındaki sebep-sonuç ilişkisine bağlamıştır.¹²³ Beyzâvî’nin sözlerini neredeyse aynen tekrarlayan Ebüssuûd ise burada da müşâkele sanatını işaret etmiştir.¹²⁴

24. Nûr 24/45

﴿ ... فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَىٰ أَرْبَعِ ... ﴾

¹¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. III, s. 486.

¹²⁰ Beyzâvî, *Envâr*, c. III, s. 245.

¹²¹ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. V, s. 152.

¹²² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 207.

¹²³ Beyzâvî, *Envâr*, c. IV, s. 77.

¹²⁴ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. VI, s. 116.

Âyette, sürüngenlerin hareketi için kullanılan “sürünmek (زحف)” fiili yerine “yürümek (مشى)” fiilinin kullanılmasını üç müfessir de, ayakları üzerine yürüyen diğer hayvanlarla birlikte anılmasına bağlayarak istiâre ya da müşâkele sanatıyla açıklamışlardır.¹²⁵

25. Nûr 24/54

﴿... فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾

Âyette geçen حُمِّلَ (görev yüklenmesi) fiillerini, Zemahşerî ve Beyzâvî lügavî ve şerî örfeye uygun olarak tefsir ederlerken¹²⁶ Ebüssuûd, burada Hz. Peygamberle ilgili olarak kullanılan مَا حُمِّلَ (üzerine yüklenen sorumluluk) ifadesinin müşâkele yoluyla kullanıldığı görüşünü savunmuştur. Zira Allah Resulü'nün (s.a.s.) apaçık görevi olan tebliğ tamamlanmıştır. Ümmetin itaat görevi ise devam etmektedir. Burada “tahmîl” kelimesinin seçilmesi, muhtemeldir ki, işin ağırlığını ve bunun hâlâ ümmetin uhdesinde duran bir sorumluluk olduğunu hissettirmek içindir.¹²⁷

26. Ahzab 33/53

﴿إِنَّ دَلِيلَكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ﴾

Zemahşerî, burada Allah'a isnatla “istihyâ” tabirinin kullanılmasını, hayânın insanın bazı davranışları yapmasına engel olmasıyla izah ederken,¹²⁸ Ebüssuûd bu durumu da müşâkele sanatıyla izah etmiştir.¹²⁹

27. Sebe 34/16

﴿...وَبَدَّلْنَا هُمْ بَجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتِي أُكُلِ خَمْطٍ...﴾

Âyette üç müfessire göre de bedel olarak gelen ve gerçekte adına bahçe denmeyecek bir azap halini ifade eden ikinci جَنَّتَيْنِ lafzının kullanılması, müşâkele üslubu gereği olup bununla “alay etme” kastedilmiştir.¹³⁰

¹²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 312-313; Beyzâvî, *Envâr*, c. IV, s. 111; Ebüssuûd, *İrşâd*, c. VI, s. 185.

¹²⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 316; Beyzâvî, *Envâr*, c. IV, s. 112.

¹²⁷ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IV, s. 189.

¹²⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. V, s. 89 krş. Beyzâvî, *Envâr*, c. IV, s. 237.

¹²⁹ Ebüssuûd, *İrşâd*, c. VII, s. 112.

Sonuç Yerine

Ebüs-suûd'un, Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı devirlerinde Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Beyzâvî'nin *Envârüt-Tenzil*'den sonra en fazla itibar ve şöhrete mazhar olan *İrşâdü'l-'akli's-selim*'i, Kur'ân'ın edebî inceliklerini daha önce tanık olunmayan bir tarzda son derece güzel bir üslupla ele alıp incelemesiyle bu sahada yazılan en iyi eser olarak kabul edilmiştir.

Sahip olduğu güçlü belâgat ve edebiyat bilgisiyle Ebüsuûd, tefsirinde, özellikle Kur'ân'ın fesâhat ve belâgatine geniş yer vermiş, âyet yorumlarında edebî sanatları özenle işleyerek manaya yansıtmaya çalışmıştır. Edebî tefsirler arasında müstesna bir yere sahip olan tefsiriyle ulaştığı edebî paye: "*İdraklerin akledemediği ve kulakların duymadığı sözler söylemiştir.*" Sözüyle ifde edilmiştir. Kur'ân'ın özellikle belâgat yönleri ve i'câz özelliklerini keşfetmeye çalıştığı tefsirinde, Kur'ân'ın nazım ve üslubundaki i'câz sırlarını, fasıl ve vasıl, i'câz ve itnâb, takdim ve tehir, i'tirâz ve tezyile dair incelikleri titizlikle ele almış, kelime ve terkiplerin içerdiği ince manaları beyân, bedî' ve meânî ilimleri bakımından büyük bir ustalıkla işlemiştir.

Arap dili gramerinde de Yüce Kur'ân'ın mana derinliği ve üslup özelliğine uymadığı gerekçesiyle çok kere meşhur dalcilerin görüşlerini eleştirip reddecek ve dilsel yorumlardan mütevellid mana farklılıklarına da işaretlerle 400'den fazla beyitle kendi görüşlerini temellendirecek kadar bir özgüvene sahip olan Ebüsuûd'un özellikle belâgattaki yetkinliği ve bu disipline sağladığı bilimsel katkıyı gösteren en güzel örneklerden biri, onun Kur'ân'daki bazı müşkil âyetlerin yorumunda bedî sanatlardan müşâkeleyi etkin biçimde kullanmasıdır. Bu sanatı âyet yorumlarında Zemahşerî ve Beyzâvî'den daha etkin kullanmıştır.

Belâgatte "bir lafzın aynı bağlamda farklı bir içerikle tekrarlanması" ifade eden müşâkele sanatı, ilk defa Zemahşerî'yle birlikte bu tabirle tanışmıştır. Sekkâkî'yle birlikte teknik tanımına kavuşmuş ve Kazvîni'yle de hâlâ geçerliliğini devam ettiren hakikî ve takdirî türlerine ayrılarak belâgatin bedî/manevî sanatları arasındaki bugünkü yerini almıştır.

Kur'ân'da Yüce Allah'a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen bazı tabirlerin meşrû ve makul bir vecihle tevilinde inkar edilemez bir fonksiyon

¹³⁰ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. V, s. 116; Beyzavî, *Envâr*, c. IV, s. 245; Ebüsuûd, *İrşâd*, c. VII, s. 128.

ettiği görülen müşâkele sanatını, bu bağlamda en etkin biçimde kullanan müfessirlerden başında, hiç kuşkusuz, aynı zamanda belâgatte Sekkakî çizgisinin önemli temsilcilerinden sayılan Ebüssuûd Efendi'dir.

Îrşâdü'l-'akli's-selîm'de 27 âyette müşâkele sanatının varlığına işaret eden Ebüssuûd, bu sanatı, özellikle bazı müşkil âyetlerin yorumunda bir yöntem biçimi olarak kullanmış, bunlardan 20'sinde (Bakara 26, 138, 193, 194, 268; Âl-i İmrân 54, 169; Nisâ 47; Mâide 116; Enfâl 30, Tevbe 67, 79; Yûsuf 24; Hûd 38; Nahl 17, 20; Hac 60; Ahzâb 53; Nûr 54; Sebe' 16) müşâkele terimini tek başına, 3'ünde (Âl-i İmrân 31; Yûsuf 36-37; Nûr 45) istiâre; 2'inde (Mâide 9; Nahl 126) sebep-sonuç ilgisi; 1'inde (Bakara 14-15) mukârebe fi'l-vücûd (birlikte var olma) ve 1'inde de (Bakara 237) tağlib tabiriyle birlikte ve alternatif bir yorum olarak zikretmiştir.

Zemahşerî aynı âyetlerin 10'unda müşâkale (Nûr 45, Bakara 26, 138, 193, 194, 237; Mâide 116; Tevbe 79 (atıfla); Nahl 17; Sebe' 16); 1'inde istiâre (Nur 45), 1'inde mülâsebet (Hac 60), 1'inde müzâvece (Nahl 126), 1'inde de mukâbele ve itbâkü'l-cevâb 'ale's-sûâl (Bakara 26) tabirlerini kullanırken, kalan 13'sinde müşâkele sanatına hiç değinmemiştir.

Beyzâvî ise sadece 8 yerde müşâkele terimini kullanmıştır (Bakara 138, 193, 194, 237; Mâide 116; Nahl 17; Nûr 45; Sebe' 16). Kalan âyetlerin 5'de mukâbele (Bakara 14-15, 26; Âl-i İmrân 31, 54; Tevbe, 79 (atıfla)), 2'inde istiâre (Nûr 45; Âl-i İmrân 31), 1'nde sebep sonuç ilgisi (Hac 60), 1'ye izdivâc (Âl-i İmrân 54), 1'nde mûmâsil fi'l-kadr (Bakara 14-15) ve 1'de de müzâvece (Enfal 30) tabirlerini tek başına ya da müşâkele ile birlikte kullanırken, 8'inde hiçbir edebî sanata işaret etmemiştir.

Âyet yorumlarında müşâkele üslubuna sıklıkla başvuran Zemahşerî ve Beyzâvî, çok kere müşâkele tabiri yerine mukâbele ve istiâre, bazen de müzâvece, mülâbese, icdivâc ve tesmiyetü'l-müsebbeb bi's-sebeb (müsebbebin sebeple isimlendirilmesi) tabirlerini kullanmışlardır. Genellikle müşâkele tabirini kullanan Ebüssuûd ise bu tabirlere daha çok alternatif yorum olarak yer vermiştir.

Nadiren bazen bunun tersi de olmuştur. Bazı âyetlerde Zemahşerî müşâkele sanatına dikkati çektiği halde Ebüssuûd, onu hiç mevzu bahis etmemiştir. Mesela Zemahşerî'ye göre Şuara 46'de (فَأَلْقَى السَّحْرَةَ سَاجِدِينَ) geçen فَأَلْقَى lafzı,

gerçek anlamında da kullanılmış olabileceği gibi, esasen müşâkele yoluyla bir önceki âyette (فَالْقَىٰ مُوسَىٰ عَصَاهُ) geçen aynı ifadenin tekrarından ibaret olup خَرَّ (yere kapandı) lafzı yerine kullanılmıştır.¹³¹ Ebüssuûd ise bu inceliğe dikkati çekmemiştir.

Yine, birçok müfessirin müşâkele sanatına örnek gösterdiği Târik 86/15-16'deki (إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَأَكِيدُ كَيْدًا) *keyd* (tuzak kurma, plan yapma) tabirini¹³² Ebüssuûd, Beyzâvî'yi takip ederek mukâbele ve istidrâc terimleriyle “Kur’ân’ın ışığını söndürmek için planlar kuran kâfirlerin bu planlarını boşa çıkarma, onları beklemedikleri bir anda karşı koyamayacakları bir cezaya uğratma” manasına yorumuştur.¹³³

Yine Yüce Allah’a خدعة (aldatma) tabirinin isnat edildiği Nisâ 142'tinde eski ve yeni birçok müfessirin müşâkele sanatı görmelerine karşın¹³⁴ Ebüssuûd bu âyeti yorumunda müşâkele sanatına başvurmamıştır¹³⁵ ki, bizce de âyet, müşâkele sanatının en uygun örneklerdendir. Bunun gibi Yüce Allah’a mekrin isnat edildiği Yunus 10/21'de (إِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فِي آيَاتِنَا قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا), “cezalandırma”ya *mekr* denmesini de mukâbele tabiriyle izah etmiştir.¹³⁶

Aynı şekilde İbrahim 14/46'da (وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ (مَكْرُهُمْ لِيَرْزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ) mef'ûlüne muzâf olarak gelen ve münkirlere Allah'ın uhrevî cezasını ifade eden “Allah katındaki mekr” ifadesi, Âlusî gibi sonraki müfessirlerin yorumlarında da görüleceği üzere¹³⁷ müşâkele sanatı için çok uygun bir örnek olmasına rağmen Ebüssuûd bunu mukâbele tabiriyle izah etmiştir.¹³⁸

Ebüssuûd'dan sonra da müşâkele sanatı, *Rûhü'l-meânî*'sinde Şeyhülislam unvanıyla 300'ü aşkın yerde yorumlarına yer veren takipçilerinden Âlusî ve

¹³¹ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, c. IV, s. 392. Ayrıca bkz. c. V, s. 112. krş. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. VI, s. 243; c. VI, s. 126.

¹³² Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 37 (139 nolu dipnot).

¹³³ Bkz. Beyzâvî, *Envâr*, c. V, s. 304, Ebüssuûd, *İrşâd*, c. IX, s. 142.

¹³⁴ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 38 (147 nolu dipnot).

¹³⁵ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. II, s. 246. Ayrıca Neml 27/50'de geçen مكرنا tabirini izahı için bkz. *İrşâd*, c. VI, s. 291.

¹³⁶ Bkz. *İrşâd*, c. IV, s. 133.

¹³⁷ Bkz. Âlusî, *a.g.e.*, s. 13, 250.

¹³⁸ Bkz. Ebüssuûd, *İrşâd*, c. V, s. 58.

son dönem muhakkik âlimlerinden İbn Âşûr gibi müfessirlerce de tefsirde bir yorum biçimi olarak alanı genişletilerek uygulanmıştır.¹³⁹

Kaynakça

- Abdurrahman Abdülkadir el-Arabî, *el-Müşâkele beyne'l-lüga ve'l-belâga*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyyetü'l-âdab, 2002.
- Alûsî, Ebü'l-Fadl Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî, *Ruhu'l-me'ânî fî tefsî'l-Kur'ânî'l-'Azim ve's-sebi'l-mesânî*, c. I-XXX, Beyrut: Darü ihyâi't-türasi'l-Arabî, ts.
- Avcı, Aykut, *Ebü'ssuûd Efendi'nin Ahkâm Âyetlerini Yorum Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Şeyhulislam Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Ankara ts.
- Aydın, Feridüddin, *et-Tarikatü'n-Nakşibendiyye beyne mâdihâ ve hâdırihâ*, İstanbul 1997.
- Bâli Efendi, Ali b. Bâli, *el-İkdu'l-Manzûm fî Zikri Efâdili'r-Rûm* (Taşköprizâde, eş-Şekâik-Nu'mâniyye ile birlikte) Beyrut 1395 / 1975.
- Baysun, M. Cavid "Ebüssuûd Efendi", *İA* (İslam Ansiklopedisi), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı 1988, c. IV, s. 92-99.
- Bezzâvî, Nasirüddin Ebü'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzil ve esrârü't-te'vil el-ma'ruf bi Tefsirü'l-Beyzâvî* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlı), c. I-V, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî ts.
- Bilmen, Ömer Nasûhî, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirin*, c. I-II, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1974.
- Buhârî, Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve şürühuhû: Sahihü'l-Buhârî*, c. I-VIII, İstanbul: Çağrı yayımları, 1992/1413.
- Cevdet Bey, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, nşr. Mustafa Özel, İstanbul 2002.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *el-Misbâh fî Şerhi'l-Miftâh* (thk. Yüksel Çelik), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgati Bölümü, İstanbul 2009.
- Durmuş, İsmail, "Müşâkele", *DİA*, c. XXXII, 154-155, İstanbul 2006.
- Düzenli, Pehlul "Şeyhulislâm Ebüssuûd Efendi: Bibliyografik Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (TALİD), c. 3, sy. 5, İstanbul 2005, s. 441-475.

¹³⁹ E-Kütüphane el-Mektebetü's-şâmile'de *Ruhu'l-me'ânî* taranırsa, Âlûsî'nin 100'ü aşkın yerde genellikle belâgattaki anlamıyla "müşâkele" lafzını, 300'ü aşkın yerde de "Şeyhulislam" unvanıyla Ebüssuûd'u zikrettiği görülür.

- *Osmanlı Hukukçusu Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi ve Fetvaları* (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Konya 2007.
- Ebû Musa, Muhammed Haseneyn, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fi Tefsiri'z-Zemahşeri ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyye*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-'Arabî ts.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-İmâdî, *Tefsirü Ebi's-Su'ûd ev İrşâdü'l-'akli's-selim ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim* (thk. Abdülkadir Ahmet Atâ) c. I-V, Riyad 1391/1981.
- *Tefsirü Ebi's-Su'ûd el-müsemmâ İrşâdi'l-'akli's-selim ilâ mezâyâ'l-Ku'râni'l-Kerim*, c. I-IX, Beyrut: Dârü ihyâi't-türâsi'l-'Arabî ts.
- *İrşâdü'l-'akli's-selim* (mahtût), Beyazıt Devlet ktb. Veliyüddin, nr. 310.
- *İrşâdü'l-'akli's-selim* (Mahtut), Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu K.M., nr. 47(18712)
- Eliaçık, Muhittin, "Bazı Belagat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi", *Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi* (KUSBD), cilt. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 6-15.
- Emil Bedî' Yakub, *Divânü 'Amr b. Külsûm*, Beyrut 1991.
- Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, c. I-II, Beyrut 1403/1983.
- Güllüce, Veysel, "Kur'ân-ı Kerim'de Müşâkele Yoluyla Allah'a İsnat Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25, Erzurum 2006, s. 41-62.
- Halid Hacil Ahmed ed-Düheysat, *et-Tevcihü'n-nahvi li'l-kirââti'l-Kur'âniyye fi Tefsiri Ebi's-Su'ûd el-İmâdî*, Mûte Üniversitesi, Karak/Ürdün 2011.
- <http://www.vb.tafsir.net/tafsir5565/#.VtfbTI9OJM5>
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, c. I-XXX, Tunus 1984.
- İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, (thk. İsam Şuaytû) c. I-II, Beyrut 1987.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî *Lisânü'l-'Arab*, c. I-XV, Beyrut: Dâru Sâdir 2010.
- İbnü'n-Nâzım, Bedreddin İbn Malik el-Endelüsî, *el-Misbâhü'l-münîr fi 'ilmi'l-me'âni ve'l-beyân ve'l-bedî'* (thk. Hüsni Abdülcelil Yusuf), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb 1409/1989.
- İmâd Ahmed Zebin, *Ebü's-Su'ûd ve menhecuhû fi'n-nahv min hilâl tefsirihî İrşâdü'l-'akli's-selim ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim*, Ürdün Üniversitesi: Edebiyat Fakültesi, Amman 2006.
- İsra Müeyyed Reşid, "Üslûbü'l-müşâkele fi's-süveri't-tvâl: dirâse üslûbiyye dilâliyye", *Mecelletü Midâdi'l-âdâb*, sayı: 2, Bağdat, s. 71-93.
- Karakaya, Mehmet Zeki, *Ebüssuûd Tefsirinde Belâgat İlmi Uygulamaları*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2007.

- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge), c. I-II, Ankara: Maârif Vekâleti 1941.
- Kazvîni, Kazvîni, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân el-Hatîb el-Kazvîni, *el-İzâh fi 'ulûmi'l-belâga: el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* (nşr. İbrahim Şemşeddin) Beyrut 1424/2003.
- *et-Telhîs fi 'ulûmi'l-belâga* (nşr. Abdurrahman el-Berkûki), Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed, *Risâle fi tahkiki'l-mecâz* (thk. Cebir İbrahim Berri), *Dirâsâtü'l-ulûmi'l-insânîyye ve'l-ictimâîyye*, c. 38, sayı: 2 (2011) Ürdün Üniversitesi, s.491-505.
- Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay el-Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fi Terâcimi'l-Hanefiyye*, tsh. Muhammed Bedreddin Ebû Firas et-Ta'sânî, Mısır: Matbatü's-Saâde 1324.
- Makdisî, Radiyyüddin Muhammed b. Yusuf el-Makdisî, *Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-Su'ûd*, Beyazıt Devlet Ktb. Veliyüddin, nr. 310.
- Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nûket ve'l-'uyûn: Tefsirü'l-Maverdî* (nşr. Es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdürrahim), c. I-VI, Beyrut: Darü'l-kütübî'l-ilmîyye ts.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I-IV, İstanbul 1996.
- Muhammed Ebü'l-Mecd Ali el-Besyûnî, *Bibliyografya'r-resâili'l-'ilmîyye fi'l-câmi'âti'l-Mısıryye münzü inşâihâ hattâ nihâyeti'l-karni'l-'işrîn*, Kahire 2001-1422.
- Müslim, Müslim b. Haccac el-Kureyşî, *el-Kütübü's-sitte ve şürûhuhû: Sahihü Müslim*, I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413.
- Râfîi, Mustafa Sadık er-Râfîi, *İ'câzü'l-Kur'ân ve'l-Belâgatü'n-Nebeviyye*, nşr. Derviş Cüveydî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye 2003.
- Rağîb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), Dîmeşk/Beyrut 1430/2009.
- Râzî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâatihü'l-gayb*, c. I-XXX, Beyrut 1420.
- Sekkâkî, Ebü Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftahü'l-'ulûm* (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), Beyrut 1420/2000.
- Subhi Salih, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Darü'l-ilm li'l-melâyîn, 1977.
- Suyûtî, Celaleddin Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), c. I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrşad Bakanlığı Yayınları ts.
- Sübki, Ahmed b. Ali Behaüddin es-Sübki, *'Arûsü'l-efrâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh* (thk. Abdühmaid Hindâvî), c. I-II, Beyrut 1423/2003.

- Şamî, Fâdî Avn İbrahim eş-Şâmî, *Belâgatü'l-iltifât inde Ebi's-su'ûd fi tefsirihi İrşâdü'l-'akli's-selîm*, Yüksek Lisans Tezi, Ürdün Üniversitesi: Lisans Üstü Araştırmalar Fakültesi, Amman 2008
- Şehhat Muhammed Abdurrahman, *Min A'lâmi't-tefsiri'l-beyanî: Ebüssuûd el-İmadî; hayâtühü, menhecühü fi't-tefsir*, Mecelletü'l-Ezher c. 2, yıl: 57, Kahire 1405, s. 188.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmi'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân* (thk. Abdullah b. Abdülmusin et-türki), c. I-XXX, Kahire: Dârü Hicr ts.
- Taşköprüzade, Ebül-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Şerhu Fevâidi'l-Ğiyâsiyye min 'ilmeyi'l-me'âni ve'l-beyân*, Dersaâdet: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1312.
- Teftâzânî, Sadettin Mesud b. Fahreddin Ömer et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-'ulûm* (thk. Abdülhmaid el-Hindâvî), Beyrut 1434/2013.
- Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfi'stilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), c. I-II, Beyrut 1996.
- Temizer, Aydın, "Şeyhu'l-İslâm Ebü's-Su'ûd Efendi ve mekânetühû fi'l-luga ve'l-edeb", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41(2011/2) s. 203-220.
- Unan, Fahri "XV. Ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Yönetim Kademesi İçerisinde Ebüssuûd Efendi Ailesi", *Türk Yurdu*, c. II/50, Ankara 1991, s. 25.
- Vahdeti Efendi, "Şeyhülislam Ebüssuûd Efendi Merhumun Tercüme-i Hâli", *Beyânül-hak*, Dersaaset: Ruşen Matbaası, 7 Eylül 1325, c. II, sy. 43, s. 947.
- Yılmaz, Selahattin, *Kur'ân'da Müşâkele Sanatı* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Erzurum 2012 (18/07/2012).
- Zehebî, Muhammed b. Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsir ve'l-müfessirûn*, 7. Bsk. c. I-III, Kahire: Mektebetü Vehbe, 2000.
- Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-Tenzil ve 'uyuni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl* (thk. Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvad), c. I-IV, Riyad 1418/1998.
- Zencir, Muhammed Ahmet Rifat, *Mebâhis fi'l-belagati ve i'câzi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dubay 1428/2007.